

A KOLOZSVÁRI SZENT MIHÁLY-TEMPLOM 1867–1869 KÖZÖTTI HELYREÁLLÍTÁSA ÉS ANNAK ELŐZMÉNYEI**

„A’ milyen elevenítő indulat támad keblünkben valahányszor a ‘századok’ agg műveit megújítva látjuk, éppen oly kedvetlen érzést gerjeszt egy omladványban fekvő épület ‘látása a’ vizsgálódó vándornak.”¹

Kulcsszavak: Kolozsvár; plébániatemplom; 19. század; restaurálás; boltozatok

A gótikus kolozsvári Szent Mihály-templom 19. századi történetéhez általában két jelentősebb és időben is terjedelmes építészeti eseményt szoktak kötni: az új torony megépítését és a templom körüli épületek elbontását, a Fő tér rendezését. Habár a korszak purista műemlék-restaurálásaihoz képest a templomépületen jóval visszafogottabb beavatkozások történtek, alig, de észlelhetők a javítások nyomai. A több alkalommal végzett karbantartás, állagmegóvás mértéke szabad szemmel nehezen olvasható le, ezért az erre vonatkozó adatok csak a levéltári források és a falkutatások, valamint régészeti ásatások révén ismerhetők meg.

Fennállása óta számos alkalommal végeztek javító munkálatokat, főként természeti csapás okozta károsodás miatt, mint például a 17–18. századi villámcsapások, tűzvészek és földrengések, amelyek főként a templom nyugati részét, az északnyuga-

* SZATHMÁRI Edina (1995), PhD-hallgató, művészettörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, edinaszathmari1@gmail.com

** A szerző 2021-ben védte meg a *19. századi helyreállítási munkálatok a kolozsvári Szent Mihály-templomon* című második mesterszakos diplomadolgozatát a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Témavezetők: Kovács Zsolt (BBTE) és Lupescu Radu (EMTE). A tanulmány ennek egy újragonolt szletét dolgozza fel, melynek megvalósulását a magyarországi Collegium Talentum programja támogatta.

1 Az 1836-os felhívás alapján feltételezhetően a kolozsvári templom tornyának hiánya okozta az „omladványban fekvő épület” látványát, és keltett „kedvetlen” érzést a korabeli plébános számára, viszont a régi épületek „megújítva” látásának „elevenítő” hatása kifejezi a korszaknak a régi épületekre irányuló nagyfokú felújítási törekvését. Részlet Kedves István plébános a torony felépítésének támogatásáról szóló felhívásából, 1836. február 17. Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Kolozsvári Gyűjtőlevéltár – Kolozsvári Szent Mihály Plébánia Iratai (továbbiakban KGYL–SZMI), 290/f, 2. doboz

ti tornyot és a szentély boltozatát érintették. Viszont a kétszer felépített északnyugati torony elbontásán kívül ezek nem igényeltek olyan mértékű helyreállítási beavatkozást, amely teljes átépítéssel járt, vagy az épület középkori formájának nagymértékű csorbulását okozta volna. Legalábbis a helyszíni kutatások alapján ezt a következtetést lehetett levonni. Továbbá a teljes évszázadban a nagyobb munkálatok anyagi fedezete gyakran okozott problémát az egyház és a város számára is, részben ennek köszönhető, hogy a templomnak sikerült a legnagyobb mértékben eredeti formájában fennmaradnia. Mégis a 19. század második felében, az 1850-es évektől 1869-ig sikerült szinte láthatatlannak minősíthető, kizárólag statikai jellegű megerősítési munkálatokat végezni. Szemmel alig észlelhetőként írhatók le, mivel újrafalazásról, lábazati megerősítésről, vonóvasak beillesztéséről és újraburkolásról beszélhetünk, melyek mértéke az 1867–1869 közötti helyreállításban csúcsosodott ki, majd egy esztétikai jellegű módosítással fejeződött be, az 1869-es új neogótikus főoltár beszerelésével. Részben főként ezért került el a tudományos kutatások figyelmét a 19. századi helyreállítási munkálatok vizsgálata, amelynek hiánya motiválta jelen tanulmány megírását. A templom 2018 és 2022 között helyreállítás alatt állt, így lehetőség nyílt helyszíni kutatást végezni és adatokat gyűjteni.² A levéltári források segítségével kísérelném meg ezen adatok feldolgozását annak érdekében, hogy teljes képet kapjunk az 1850-es évektől végzett munkálatokról.

A munkálatok megszervezése, ezek mennyisége és mértéke szempontjából minden bizonnyal az 1867–1869 közötti helyreállítás a legfontosabb a Szent Mihály-templom 19. századi történetében. Ezért elsősorban a tanulmány az ekkor végzett beavatkozásokra és ezek előzményére koncentrál. A tanulmányban a kutatástörténet foglalja össze az elemzéshez alkalmazott levéltári forrásokat is, és ezek fontosságát. Ezt követi a templom eddig alig értelmezett legelső olyan felmérési rajzainak bemutatása, amelyek az 1860-as évek munkálatainak elvégzését segíthették. A tanulmány következő és egyben nagyobb részét képezi a tényleges munkálatok és ezek előzményének leírása. Előbb megpróbálom tisztázni a főszentély és a déli mellékszentély korabeli boltozatának datálási kérdését, majd az előkészítő munkálatokkal és az 1867–1869-es helyreállítás bemutatásával folytatom.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A szakirodalom röviden beszél a 19. századi templomjavításokról, nem részletezik bővebben, és többnyire ugyanazon adatokat közlik újra. Az eddigi kutatások publiká-

2 Köszönetemet szeretném kifejezni a helyreállítást végző generál kivitelező KÉSZ Zrt.-nek, amely a helyszíni kutatás megvalósítását lehetővé tette, és támogatta azt.

cióiban szerepel az 1834 és 1837 között több szakaszra kiterjedő javítássorozat³ és az 1860-as évek után a diadalívek környékén végzett munkálatok.⁴ A 19. század végére újabb felújítást igényelt a templom a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, illetve a Műemlékek Országos Bizottságához benyújtott kérelmek alapján.⁵ De a kivitelezés minden bizonnyal elmaradt. A korabeli sajtó alapján a templom körüli épületek elbontását követően került volna sor a templom „gót izlés szerinti” teljes restaurálására,⁶ amelyhez anyagi támogatást az erre a célra megalapított Templomszépítő Nőegylet gyűjtött.⁷ Végül az 1895–1896-ra tervezett restaurálást Ferenc József király és Erzsébet királyné 1895-ös látogatására⁸ és a millenniumi kiállításra való felkészülés⁹ akadályozta meg.

A templom 19. századi történetének vizsgálatakor alapvető műnek számít Jakab Elek *Kolozsvár története*, amelynek I. (1870) és III. (1888) kötetében rövid, forrásértékű leírásokat ad a templomban folyó korabeli munkálatokról és a neogótikus torony építéséről.¹⁰ Bíró József 1934-es, Kolozsvár barokk emlékeire koncentráló átfogó művének végén közli az 1818-as és az 1832-es egyházlátogatások átiratainak a 18. századi eseményekről és a templom berendezéséről szóló részleteit.¹¹

Entz Géza Antal 1982-es toronyról szóló tanulmánya a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, kolozsvári gyűjtőlevéltár (továbbiakban KGyL) iratait használ-

3 ENTZ Géza Antal: *A kolozsvári Szent Mihály-templom neogótikus harangtornya*. Ars Hungarica X(1982). 2. sz. 244, 248; PAPP Szilárd: *Előzetes tanulmány a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom építéstörténetéről*. Helyreállítási elődokumentáció része (kézirat). Bp., 2013. 44.

4 PAPP: *i. m.* 44.

5 Uo.; A felújítás igényléseihez Papp Szilárd a következő forrásokra hivatkozik: 1893-ban Bíró Béla plébános kérése (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, MOB-jegyzőkönyvek 1893/3); 1894-ben Bíró Béla plébános és Groisz Gusztáv főgondnok (Sas Péter: *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye*. Gloria, Kvár, 2009. 158–259, 45. sz.); 1905-ben Majláth Gusztáv erdélyi püspök kérései (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, MOB-jegyzőkönyvek 1905/706).

6 *Mindenféle: A főtéri templom és környéke*. Ellenzék – Független politikai napilap XIII(1892). 148. sz. (júl. 2.) 3.

7 VERES Stelian: *A kolozsvári Szent Mihály egyházközség plébánosai a XVIII–XIX. században*. Szent István Társulat–Verbum, Kvár, 2021. 304–305.

8 KGyL–SzMi 290/h. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 3. doboz, a. kötet. 1895, 1895. október 20-i jegyzőkönyv.

9 Uo. 1892–1894, 1894. november 25-i jegyzőkönyv.

10 JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. I–III. Bp., 1870, 1888 (a továbbiakban JAKAB: *Kolozsvár*).

11 Az északnyugati torony megsemmisülése miatt felállított fa haranglábat is említik az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. BÍRÓ József: *A kolozsvári Szent Mihály templom barok emlékei*. Kvár, 1934. 79–81.

ja¹² és közli, amelyek a toronyépítés mellett más beavatkozásokról is szólnak. Entz és általában a szakirodalom az első 19. századi lényeges beavatkozásként említi a templom északnyugati falához, fából épített harangláb felszámolását, és innen a harangok áthelyezését a tetőzet nyugati részébe, ahova 1818-ban két ablaknyílást építenek. Az ablakok faragását és a harangok felköltöztetését a szerződések és a költségekről készített számadások is részletezik.¹³ Az Entz tanulmányában közölt 1850-ben készült emlékiratból¹⁴ kiderül, hogy az 1820-as években több helyen nagyobb repedések keletkeztek a falakon és boltozatokon – többek között a tetőszerkezetre helyezett harangok miatt is –, az 1827-es szélvihar során pedig a templom tetőzete is megsérült. Ekkor cserélték a cseréphéjazatát, majd 1828-ban megerősítették a tetőszerkezetet. De a statikai problémák nem oldódtak meg, ezek ugyanis az alapozás meggyengüléséből származtak a leírások alapján.¹⁵ A szentély falain is dolgoztak, erre a javításra az 1827-es felkarcolt évszám is, feltehetően az 1827-es szélvihar okozta károk helyreállítását dokumentálva.¹⁶ Az egyházközség 1834-ben a templom nagyszabású restaurálása mellett döntött, így 1834–1837 között az alapozáson, a pillérekben és a déli mellékszentély boltozatán is javítottak, Alföldi Antal vezetésével.¹⁷ A helyreállítással egy időben, 1836-tól elkezdik az új torony helyének meghatározását és az adományok gyűjtését,¹⁸ valamint kérvényezik a várfalak és tornyok kőanyagának kibányászását az építkezéshez.

Legutóbb Veres Stelian kutatta a templom 18–19. századi történetét. 2021-ben kiadott kötetében főként a papság által végzett lelkipásztori, egyház- és közösség-szervezési munkára összpontosít, emellett kitér a plébánosok építkezéseire és azon belül az általuk kezdeményezett restaurálási és toronyépítési munkálatokra. Az általam érintett időszak szempontjából lényeges a kötetben feldolgozott Kedves István (1831–1864) és Lönhart Ferenc (1864–1875) plébánosok időszaka.¹⁹ Munkájában főként a KGyL-ben fellelhető források alapján vizsgálta a korszakot, emellett bizo-

12 ENTZ: *i. m.* 260–287. Tanulmányában hat közölt irat vonatkozik a templom falain végzett 1818–1850 közötti javításokra, átalakításra, ezek közül a 24-es irat 1850-ben készült másolata lelhető fel a Kolozsvári Gyűjtőlevéltárban.

2. irat, 261; 3. irat, 262; 9. irat, 267–268; 11. irat 268–269; 23. irat, 277; 24. irat, 277.

13 JAKAB: *Kolozsvár*. III. 861; BÍRÓ: *i. m.* 79–81; ENTZ: *i. m.* 246–247; SAS: *i. m.* 52; PAPP: *i. m.* 44.

14 KGyL–SzMI 290/f., 2. doboz; ENTZ: *i. m.* 277, 24. irat.

15 *Visitatio Canonica Kovátsiana* = BÍRÓ *i. m.* 80–81; ENTZ: *i. m.* 247; KGyL–SzMI 290/f., 2. doboz.

16 ENTZ: *i. m.* 247, 267–269, 278; PAPP: *i. m.* 18.

17 ENTZ: *i. m.* 244, 248; PAPP: *i. m.* 44.

18 Lásd a dolgozatot nyitó idézetet, részlet a teljes buzdítás szövegéből.

19 VERES: *i. m.* 130–132, 136, 187–192.

nyos iratok szövegének teljes átiratának közzététele is megtörtént.²⁰ Tekintettel arra, hogy az építkezések és javítómunkálatok témájának részletezése nem célja a kötetnek, a helyreállításokra vonatkozó részek összefoglaló jelleggel jelennek meg.

A publikált források alatt a KGyL-ben őrzött iratanyag egy részét értem (tervrajzok, vázlatok és jegyzőkönyvek), melyek átiratával és az ezekről készített felvételek bemutatásával a fentebb említett Entz Géza Antal,²¹ Veres Stelian,²² valamint Sas Péter²³ foglalkoztak. Jelen tanulmányhoz a KGyL teljes forrásanyagát vizsgáltam: szerződések, tervrajzok, költségvetések, számadások, egyháztanácsai jegyzőkönyvek és egyszerűbb rajzos vázlatok, tervrajzok. Ezt egészíti ki az eddig még nem vizsgált Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (továbbiakban MTAKK) őrzött felmérési rajzok az Archeológiai Bizottság itt tárolt anyagából, az 1860-as évek elejéről, amelyek egyben a templom egészéről készült első léptékarányos felmérési sorozatot alkotják.²⁴ Továbbá a tervrajzok összevetéséhez használtam a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár- és Tudományos Irattárban fellelhető 1895-ös felméréseket és manuálékát.

A TEMPLOM ELSŐ FELMÉRÉSI RAJZAI

Feltételezhetően 1861–1862-ben készült a Szent Mihály-templom első léptékarányos felmérése: egy alaprajz, melyen még látható az 1892-ben elbontott²⁵ déli előcsarnok alaprajza is (1. kép); a hosszház nyugati tengelyében elmesztett és a szentély irányába néző keresztmetszet, melyen a befejezett torony északi oldala is látható a még meglévő déli előcsarnokkal és a mellékszentélyek részben befalazott diadalívei; az északi oldalra néző, a főhajón és főszentélyen átfutó hosszmetset, melyen a főszentély alacsony boltozata és a korábbi főoltár²⁶ is feltűnik (2. kép);²⁷ a nyugati kapuzat rajza, lent a főszentély egyik figurális fejezetének vázlatával és falpillér profiljával, valamint a déli hosszházfal keleti, griffes fejezetével és falpillérprofilal; a déli nagykapu felmérése; az északnyugati kapuzat felmérése; részletrajzok az oldalfalak és a nyugati homlokzat frízéről, négy zárókörről, a koronázópárkány profiljáról, borda-

20 Lásd VERES: *i. m.* Függelék: Lönhart Ferenc 1869-es beszámolója a templom restaurálásáról és a főoltár felújításáról; KGyL–SzMI 290/b, 63. doboz, 177/1869.

21 ENTZ: *i. m.* Források.

22 VERES: *i. m.* Függelék.

23 SAS: *i. m.* Adattár.

24 MTA Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban MTAKK), ltsz. MS_4407_6. Köszönet Lupescu Radunak, hogy felhívta rá a figyelmem.

25 KGyL–SzMI 290/h., 3. doboz.

26 Feltételezhetően az 1816-os főoltár lehet. BÍRÓ: *i. m.* 37.

27 MTAKK, ltsz. MS_4407_6_2 sz.

profilokról, pillérek- és falpillérek metszetéről; a felsorolt három kapuzat keresztmetszete és az öt ablakbéllet profilja. Az MTA Kézirattárában őrzött iratsomó összesen nyolc papírlapot tartalmaz, dátum vagy egyéb jegyzet nélkül. Hottner Ferdinánd kolozsvári építész neve bukkan fel a kereszt- és hosszmetszet lapjain. A rajzcsomó a katalóguscédulája alapján olyan, 1860–1870 között készült felmérések csoportjába tartozik, amelybe többek között a kassai Szent Erzsébet-templomról vagy a körmöci várról készült rajzok is megtalálhatóak. Kolozsvár csoportjához négy műemlék felmérése tartozik, a Magyar utcai kapu, a Híd utcai kaputorony, a ferences kolostor és a plébániatemplom. A cédulán megjelenik az „S. I. 1860-as évek” megjegyzés. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen célból készültek a felmérések, és kapcsolódnak-e az 1867–1869-es helyreállításhoz.

A Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottságának létrehozásáról az 1847-es eperjesi gyűlésén fogalmazódott meg az indítvány Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre és Kubinyi Ágoston révén, melynek köszönhetően határozatot hoztak a magyar országgyűlés felkérésére, hogy a „régí épületek”-ről rajzos felmérések készüljenek, melyek célja ezek publikálása és a helyreállítások előkészítése volt.²⁸ Az Akadémia támogatta az indítványt, 1847-től Toldy Ferenc titoknok felhívására a régiségekről – templom, régi épületek, maradványok, kőfaragványok, faragványok, öntvények, vésott művek, festések, bútorok, ékszerek – bejelentésére, mellyel elkezdődhetett a műemlékek megismerése. Ennek hatására készültek az olyan rajzos kiadások, mint például Kubinyi Ágoston–Vahot Imre 1853-ban megjelent *Magyarország és Erdély képekben* című négykötetes kiadványa.²⁹ Ugyancsak 1853-ban jön létre a bécsi székhelyű Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, amelynek hatásköre Magyarországra is kiterjedt, ezzel párhuzamosan működhetett a Magyar Tudományos Akadémia saját intézményes keretén belül létrehozott Archeológiai Bizottság. Utóbbi 1858-tól a magyarországi archeológia és műemlékvédelem ügyét hivatott szervezni, feladatai az ásások és kutatások kieszközlése, szakértők utaztatása, régiségek gyűjtése és irodalmi kiadványokban való beszámolás voltak.³⁰ A beszámolók rendelkeztek talán a legnagyobb szereppel a műemlékek és régiségek megismerése, ismertetése és népszerűsítése szempontjából. Ezeket az 1859-től 1899-ig 22 kötetben megjelenő *Archaeologiai Közlemények* kiadványban publikálták.³¹ 1862-ben Ipolyi Arnold szerkesztése alatt jelent meg az *Archaeologiai*

28 HALÁSZ Gejza: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kassa–Eperjesen tartott hetedik nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. 1847. 12.

29 VALTER Ilona: *A Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottsága és annak működése (1858–1872) = A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1996. 70.

30 Uo. 71.

31 Uo. 72.

Közlemények harmadik kötetében gr. Eszterházy János írása a kolozsvári Szent Mihály-templomról, amely egyben a templomról megjelent első monografikus tanulmány is.³² Munkájának jelentősége a tudománytörténeti és a templom kutatástörténeti szempontján túl a fennebb leírt, 1861–1862-es publikált alaprajzban és ugyanarra a lapra szerkesztett borda-, árkád- és pillérmetszetek rajzain is felmérhető.³³ A publikált alaprajz nemcsak abban különbözik, hogy öt metszet került beillesztésre az alaprajz mellé, hanem a jobb alsó sarokban megjelenik a „1862. Nyomt. Rohn és Grund pesten” felirat is.³⁴

Az MTA Kézirattárában őrzött 1861–1862-es felmérések eredeti célját nem ismerjük, de minden bizonnyal Pulszky, Henszlmann és Kubinyi indítványának eredményéhez kapcsolódik. Továbbá az indítvány céljai is megvalósulhattak. A gr. Eszterházy leírásához mellékelt alaprajz és metszetek teljesítik az indítvány publikációs törekvését. Ami a felújításhoz való használatot illeti, pontos forrásunk nincs arról, hogy milyen mértékben alkalmazták a rajzokat az 1867–1869 közti helyreállításon, de a munkálatok tanácskozásának jegyzőkönyvében Finály Henrik történészprofesszor neve látható, aki 1858-tól levelező tagja volt az MTA-nak,³⁵ valamint gr. Eszterházy is részt vett a munkálatok helyszínén,³⁶ vagyis kétségtávol a rajzokat ismerték a helyreállítás szakemberei a munkálatok idején.

A SZENTÉLYRÉS Z BOLTOZATAINAK KÉRDÉSE

A művészettörténeti kutatásokban gyakran előfordul az a felvetés a főszentély kapcsán, hogy 19. századi az a boltozat, amelyet 1956-ban bontottak el az új megépítésszor.³⁷ A felvetés a legutóbbi publikációban egyenesen kijelentésként szerepel, ezért érdemes a levéltári forrásokat megvizsgálni annak érdekében, hogy megbizonyosodjunk a datálás helyességéről. Ehhez az MTA felmérési rajzai, az 1895-ös felmérések és korabeli archív felvételek segítenek, melyek dokumentálják a templom 1860–1895 közötti alakját.

32 ESZTERHÁZY János: *A kolozsvári Szent Mihály egyház története és építészeti leírata*. Archaeologiai Közlemények III(1863). 57–67.

33 ESZTERHÁZY: *i. m.* 67.

34 Uo.

35 ORBÁN István: *A kolozsvári Finály család*. Művelődés LXIII(2010). 7. sz. 15.

36 JAKAB: *Kolozsvár*. I. 291.

37 Először Rados Jenő a templom restaurálásához írt 1942-es javaslatában veti fel, hogy a főszentély rossz állapotú boltozata 19. századi. RADOS Jenő: *A kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálása*. Technika XXIII(1942). 146; PAPP: *i. m.* 19; Legutóbb Veres Stelian írja le hivatkozás nélkül, hogy a szentély boltozatát 1864–1869 között cserélik. VERES: *i. m.* 192.

Előbb a déli mellékszentély boltozatával kezdeném, annak 19. századi javítását vizsgálom meg. A déli mellékszentély boltozata az északi mellékszentélyétől eltérően nem egy, hanem két boltszakaszos (3. kép). Az északival ellentétben a déli mellékszentélyben több javítást is végeztek, egyrészt a boltozatot 1834–1837 között újrarakták, majd ismét javítják azt 1854-ben. A stukkóbordák nem a középkoriak helyéről, hanem csak a falívek vállvonalától indulnak. A két középkori zárókő egy-egy fémcsappal van felfogva (4. kép). A déli mellékszentély 14. századi boltozata nem ismert, viszont a két nyugati, másodlagosan behelyezett konzol és az ezekből indított kétszer hornyolt bordák töredéke arra utal, hogy a 15. század közepe körül biztosan újraboltozták. Papp Szilárd megfigyelései alapján ebből a boltozásból származhat a két középkori zárókő is, pontosabban az egyik, mert a 15. századi boltozat egyszakaszos volt.³⁸

A déli mellékszentély boltozatának kérdése Papp megfigyelései előtt is többször felmerült a korábbi művészettörténeti kutatásokban. Egy 1854-es tervrajz és költség-számítás alapján úgy tűnik, hogy a mai boltozat a 19. század közepén épül meg, vagy legalábbis kerül helyreállításra. A boltozat újraépítéséhez Gaiser Antal 1854. június 18-i keltezéssel készít tervrajzot (5. kép).³⁹ Ezen három felmérési rajz szerepel a déli mellékszentélyről (két alaprajz és egy keresztmetszet), melyek a boltozatot két zárókővel és a stukkóból készült, keresztboltozatra emlékeztető pántokkal ábrázolják. A második alaprajz a bolthát szintjén az akkor létező három vonóvasat ábrázolhatja. Az alaprajzokon látszik a délkeleti csigalépcsőnek a mellékszentély padlására vezető kijárata és a főszentély irányába néző földszinti átjáró is. A felmérési rajz felirata szerint⁴⁰ a boltozat lebontásának és újraépítésének munkálatairól van szó. Ehhez tartozik egy 1854. június 18-i költségvetés is a felmérésről és a munkálatok kivitelezéséről, melyet Fekete György állított össze, Gaiser Antal felülvizsgálatával. E számítás szerint 1,4 „cubik” öl, vagyis köből bontást terveztek végezni aládúcolással együtt, ami nagyjából 9,54 m³-nek felel meg, 2,1 köbölnyi (14,32 m³) téglaboltozatot állítanak helyre, és még három darab, 4 méter hosszú vonóvasat húznak, az árkádokat helyreállítják, a boltozatot vakolják, és háromszor lemeszelik, és a mellékszentélyben található korábbi javításokat is burkolják mésszel.⁴¹

Ma a bolthát fölött megtalálhatóak a felmérési rajzon már jelölt, illetve az 1854-ben beillesztett vonóvasak (6. kép), öt a boltozat és egy a diadalív fölött. Az alaprajzokon feltüntetett két boltszakaszos kialakítással egyezik a mai boltozat, hasonlókép-

38 PAPP: i. m. 14.

39 KGYL–SZMI 290/f. 1. doboz.

40 „Plan lett p / Uiter (?) das Abtragen und Hersetellen des / Gewölbes samst Gerüst bein Altar des (?) / Johann hl. Nepomuk in der rom. kath. Pfarrkirche zu Klausenburg 1854.” Uo.

41 KGYL–SZMI 290/f. 2. doboz. „A Kolozsvári romai katholica piaczi Templomába a nep. sz. János oltáránál lévő boltozat leszedéséről és ujba boltozásáról szolo számítás az állással együtt”.

pen a metszeten megjelenő formákkal is. A munkálatok típusából és a mennyiségekből arra következtethetünk, hogy nagyfokú építkezés folyt, de inkább egy újkori boltozat teljes vagy részleges úrafalazásáról és helyreállításáról volt szó, mintsem a középkori boltozat teljes elbontásáról, majd egy késő középkorinak tűnő, új boltozat megépítéséről. Az északi oldalon a falívek indulásában előfordul egy nagy méretű vonóvas, amelyet vastag vakolattal kereteztek be. Ezen a vakolaton újkori zöld szín található, ahogy a 15. századi kétszer hornyolt profilú bordaíndításokon is. A boltmezők mai téglafalazása ráfut erre a késői zöld festésű bordaíndításra, ugyanakkor a bordákat vizuálisan helyettesítő stukkópántokon nincs nyoma a zöld színnek. A vonóvas és a körülötte lévő vakolat a zöld színezéssel mindenképp a korábbi, 1834–1837 közötti helyreállítás eredménye, és a Gaiser-féle újraboltozás ennél csak később valósul meg. 1854-ben a boltsüvegekkel kissé ráfalaztak a nyugati oldal zöldre festett két középkori bordaíndítására, és az 1854-es stukkópántok magasabbról indulnak, néhol kissé ráfutva a vakolt és zöldre festett falívekre. (7. kép).

Gr. Eszterházy János 1863-as szövegében a templom bemutatásakor említ egy Agnus Dei-ábrázolását zárókövet, amelyről feltételezhető egy nagyobb felújítás. Eszterházy a főszentély boltozatának leírásakor jegyzi meg a zöld festett mezőben elhelyezkedő aranyos Isten-barányt, amely feltételezhetően inkább egy szó szerint értendő festett báránnyt ábrázolhatott. Ugyanakkor a templomudvaron 1895-ig egy 14. századi faragott Agnus Deit ábrázoló zárókö is hevert, amelyről Steindl Imre hallgatói 1895-ben felmérést készítettek, ma pedig a zárókö a Történeti Múzeum kőtárában található kiállítva.⁴² A korábbi kutatás feltételezi, hogy ezt az utólagosan a záradékba épített 14. századi zárókövet az 1860-as években végzett boltozatjavításakor emelhették ki helyéről, és helyezhették a templom udvarára.⁴³ Viszont gr. Eszterházy János 1863-as leírásához tartozik az 1862-es évszámmal ellátott alaprajz,⁴⁴ amely a fentebb említett felmérési sorozatból⁴⁵ származik, és az 1861–1862-es állapotokat tükrözi (1. kép). Eszerint a főszentély fiókos dongaboltozata négy boltszakaszos volt, egyszerű szalagívek futottak fel kereszt alakban, és a záradékban egy zárókörszerű forma is előfordul. A feltételezett boltozati javítás kérdését talán segít megválaszolni a Steindl Imre hallgatói által készített 1895-ös szentély alaprajzáról készített kézi rajz (8. kép).⁴⁶ Ezen jelölték a boltozat formáját is, és ennek alapján 1895-ben ugyanolyan szerkesztésben és formában futottak a falívek, ugyancsak négy boltszakaszban,

42 PAPP: *i. m.* 19; Erdélyi Történeti Nemzeti Múzeum Kőtára, Kolozsvár, ltsz. F 2669, VI. 1671.

43 RADOS: *i. m.* 146; PAPP: *i. m.* 19; VERES: *i. m.* 192.

44 Felirat a jobb alsó sarokban: „1862. Nyomt. Rohn és Grund pesten”. ESZTERHÁZY: *i. m.* 62.

45 MTAKK, ltsz. MS_4407_6. Köszönet érte Lupescu Radunak.

46 Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár- és Tudományos Irattár (továbbiakban MÉMMDK TT), a Kir. József Műegyetem építészhallgatói által végzett felmérések, Steindl Imre vezetése alatt, ltsz. K 31520.

mint az 1861–1862-ben készült felmérésen. Egyedüli különbséget a záradék szakasza mutat, amelynek boltzárókövét a nyugati árkád közepére helyezte a felmérés készítője, és a zárókőszerű köralakokat a pántok metsződéséhez helyezte. Az előbbi inkább egy rajzi hibának tekinthető, és a szerkezet meg nem értésének. A szentélyzáradék záróköve más elhelyezésben jelenik meg az 1895-ös manuálén, mint a korábbi felmérésen, és ugyanitt fordulnak elő a kis köralakok is a csomópontoknál, viszont ez a két eltérés nem tekinthető meghatározónak, ugyanis az 1861–1862-es felmérések sajátossága, hogy a részletek gyakran idealizáltan jelennek meg. Továbbá, az 1861–1862-es keresztmetszeten (2. kép) a főszentély fiókjai és kosáráves falívei hasonlóságot mutatnak egy 20. század elején készült felvétellel (9. kép). A felvétel alapján az északi mellékszentély stukkóprofilozású pántjai ismétlődtek meg a főszentély záradékában és a diadalíven, valamint a pántok metsződésénél a kör alakú csomópontok közt nem látható különbség, javításra utaló nyom. Ha volt is boltozatjavítás az 1860-as években, inkább egy megerősítésjellegű munka lehetett, melynek mértéke a vonóvasak behelyezéséig terjedhetett ki. Ugyanakkor Eszterházy azt is megjegyzi a leírásában, hogy a szentély boltozatát az előző században alakították ki.⁴⁷

Az 1860-as évekből találunk forrást javításra és annak előkészítésére, de ez csak a tetőszerkezeti munkálatokra vonatkozik. Egy Kedves Istvánnak szóló, 1863. március 16-i levélben feltételezhetően Groisz Ferdinánd pénztárnok javasolja – a pénztár kritikus helyzetére hivatkozva – a templom sérüléseinek a felmérését és költségvetés készítését, majd ez alapján a javítások előkészítését. A levél alapján erre 3530 forintot szánhatnak a pénztárból, továbbá a kivitelezést a költséges munkálatok kerülésével látja megvalósíthatónak. A leírás szerint a „romlások”-at feljegyezték, és ennek jegyzőkönyvét a plébánosnak adták, hogy az egyházmegyei gyűlésen tárgyalásra kerüljön.⁴⁸ Feltételezhetően azokra a „romlások”-ra utal, amelyekre 1863 júliusában Losontzy János ácsmester készített tervrajzot a hosszház és a két mellékszentély tetőszerkezetének helyreállítására, új gerendák és csomópontok behelyezéséről.⁴⁹ Ez a terv az 1863. július 31-i egyházmegyei ülésen említésre kerül, ahol bemutatásra javasolják Kirmájer Károly ácsmesternek, feltételezhetően a tervek leellenőrzésének céljából. A tervrajz megvizsgálását követően a tanács is megbizonyosodhatott arról, hogy a javítások a templom állagának megóvását biztosítanak, emellett fontosnak vélik, hogy a bontáskor a szakértők vizsgálják a tetőszerkezet állapotát. A plébánia végig a pénztár rossz anyagi helyzetére hivatkozik, mindeközben pedig a munkát halaszthatatlannak minősítik. Az ülés jegyzőkönyvében külön kiemelt szempont, hogy „csak a bontás nyomán tűnhetik elő jobban, hogy milyen és mennyi lehet a kijavítandó rész”, ezért Losontzy Jánosnak – akit a kivitelezéssel is megbíznak – csak

47 „A szentélynek a múlt században újra alakított keresztboltozata” ESZTERHÁZY: *i. m.* 59.

48 KGYL–SZMI 290/f, 1. doboz; 653/1863.

49 KGYL–SZMI 290/f, 2. doboz.

munka és anyagok arányában fizetnek.⁵⁰ Azt nem tudjuk, hogy mennyi valósult meg a tervből, viszont 1867-ben újra napirendre kerül a tetőszerkezet nagyarányú javítása.

1867–1869, A TÉNYLEGES HELYREÁLLÍTÁS

Az 1867-ben kezdődő helyreállítást az egyházmegyei képviselő-testület kezdeményezte, a püspökség segítségével és anyagi támogatásával. Az 1867. február 3-i egyháztanácsi ülés jegyzőkönyvében a templom restaurálása a fő téma. A templom helyreállításához terv és részletes költségvetés készítését írják elő, erre a feladatra pedig Heigel József kolozsvári mérnököt bízják meg.⁵¹ A március 10-i jegyzőkönyv alapján Heigel tervei és költségvetése elkészült, ezek megvizsgálására pedig szakértői bizottságot hívtak össze: Lenk Ferenc bányamérnök, Jakó (?) Ferenc mérnök, Gaiser Antal építész, Kagerbauer Antal, Kirmayer Károly, Reschner Dániel, Váradi Sándor, Groisz Gusztáv és Finály Henrik. A bizottság helyszíni szemléje után elfogadta Heigel József terveit. A bizottság legelső teendőnek a szentély előtti két „szegleteszlop”, vagyis a diadalívpillérek alapjának megvizsgálását javasolta, mivel a munkálatok előtt az alapok minőségét mérték volna ezzel fel. Az elnök, Lönhart Ferenc Reschner Dániel urat bízta meg az oszlopalapok körüli ásatások elvégzésére és a „templomfedélzeti” javítások kivitelezésére, utóbbi magában foglalta a hosszház boltozatának javítását is. Kirmayer Károly végezte a költségszámítást.⁵² 1867. május 11-én hagyta helyben a püspök a munkálatokat, melyek tervrajzaiból egyet ismerünk, a Heigel József által szignózott, 1867 júniusában készült tetőszerkezet rekonstrukciós munkálatáról szólót.⁵³

Lönhart Ferenc plébános 1869-es beszámolójából részletes leírást kapunk az 1867. október 27-én elkezdett munkálatról.⁵⁴ Megtudhatjuk, hogy „az idő viszontagságainak romboló hatása” volt látható a falak repedésein, a boltozat kapcsán pedig megjegyzi, hogy „a boltívek egy része”, vagyis a hosszház boltsüvegeinek egy része teljesen beomlott, valamint a fedélszerkezet is igen rossz állapotba került. A javításokat az egyházmegyei képviselő-testület kezdeményezte, a püspökség segítségével és anyagi támogatásával. 1867. május 11-én hagyta helyben a püspök a munkálatokat, majd 1867. október 28-án és 1868. augusztus 22-én az újabb javítások tervét. A be-

50 KGYL–SZMI 290/f, 1. doboz; 1863. július 31. ülés jegyzőkönyve.

51 KGYL–SZMI 290/f, 1. doboz; 1867. február 3. ülés jegyzőkönyve.

52 KGYL–SZMI 290/f, 1. doboz; a 1867. február 3-i ülés jegyzőkönyve.

53 Terv a tetőszerkezet rekonstrukciójáról, Heigel József, 1867. Forrás: Forrás: KGYL–SZMI 290/j, 12. doboz.

54 VERES: *i. m.* XII. Függelék, 357; KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Lönhart Ferenc 1869-es beszámolója.

számoló megírásának időpontjában, vagyis 1868-ban helyreállításra került a tetőszerkezet, a sérült boltmezőket újrafalazták, a „a templom hajója szépen ki-falaiban kitisztítva” (?), és az ablakok nagy részét felújították. Lönhart Ferenc említést tesz egy függőben lévő munkálatról, az északi hajóban a faállványzatot 1870-ig tervezik tartani 1869-ben, ugyanis a nagy repedések javítására ekkor még nem találtak megfelelő megoldást.⁵⁵

A Magyar Polgár 1867. októberi számában olvashatunk a megkezdett munkálatokról. A rövid írás szerint a kivitelezés legnagyobb kihívását az északi hajó jelentette, a problémát ugyanis a torony megépítésével kapcsolták össze. A leírás alapján a torony terhelte a templomépület északi oldalát, és a hajófalat északi irányba húzhatta el, melynek következtében az északi hajó boltozatában repedések keletkeztek, és a boltmezők a beomlás szélén álltak. Főként a boltmezők váltottak ki nagyfokú aggodalmat, amelyeket minden bizonnyal Reschner Dániel építőmester falazta újra.⁵⁶ A helyszíni vizsgálat alapján a boltmezők falazása valóban kőből készült eredetileg. Ma a hosszház boltozatának három boltszakasza teljesen kővel (a déli hajó, keletről számított második és harmadik boltszakaszai és a főhajó harmadik boltszakasza), hét boltszakasz esetében pedig részben kővel és részben téglával vannak falazva a süvegek (kővel csak a boltvállaknál), és négy esetében teljesen téglával falaztak (10. kép). A téglák méretei megegyeznek (nagyjából 30×15×7 cm a befoglaló méretük). Továbbá egy következő különbség a falazási technikában figyelhető meg, különösen a bolthátakon. A kőből épített boltmezők szerkezetét kupásan falazták (11. kép), melyet vápában faragtak össze, ezzel szemben a gerincben összefaragott téglamezőket fecskefarkasan boltozták be (12. kép). A helyszíni kutatás során felmerült a kérdés, hogy 1867-ben a boltmezőket érintő munkálatokkor a kőből épített boltmezők lebontása és téglával való visszafalazásának aránya egyezik-e a ledokumentált falazások arányával. A téglasüvegek egységesen fecskefarkasan falazottak, továbbá egy-egy boltindításnál fennmaradtak a középkori kőfalazások nyomai, vagy akár teljes süveget meghagytak kőfalazással a boltszakaszokból, annak függvényében, hogy milyen állapotban lehetett.

Fennebb már említésre került, hogy 1867-ben a diadalívpillérek alapjának vizsgálata is megtörténhetett. A régészeti kutatás alapján a diadalív környékén felmerülő szerkezeti problémákat úgy oldották meg, hogy a diadalív alapozását mindkét olda-

55 KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Lönhart Ferenc 1869-es beszámolója; VERES: *i. m.* XII. Függelék, 357.

56 „helybéli ügyes építész (...)”: *„a kővezetést szépen leszedeti, s új könnyebb téglával pótolja, valamint az oszlopok fundamentuma s ablakok tetemes javításon mennek át”*. Hirharang, Magyar Polgár, 1867. (1. évf.) október 18. 63. sz. 259.

lon köpenyezték, illetve a diadalív alatt merevítőfalat húztak.⁵⁷ (13. kép) Ezen beavatkozások közül a legutolsó viszonylag jól ismert. A Magyar Polgár 1867. októberi számában is olvasható a megkezdett munkálat leírása, amely a falak és diadalívek szerkezeti állapotának alaposabb megvizsgálásához járult hozzá.⁵⁸ A jelenlegi helyreállítás alkalmával, a szentélyben végzett szintsüllyesztés miatt, ezen szerkezeti beavatkozások egy részét el kellett bontani. Lupescu Radu régészeti kutatásai alapján sok merevítőfalazat nem egy periódusból, azaz a 19. századból származik. A 19. századi felújítással csak a fal felső három kvádersora hozható egyértelműen összefüggésbe. A legfelső sorból került elő Stephanus T. sírköve, ahova 1867 körül illesztették be. A sírkövet Jakab Elek is bemutatja 1870-ben, mellékelve gr. Eszterházy János erről készült vázlatát is és beszámolóját, aki 1867-ben a helyszínen volt, mint a helyreállítás egyik szakembere.⁵⁹

1869 júniusában még folynak a javítások, amint arról a Magyar Polgár 1869. június 27-i számából értesülünk. Ekkor a legtöbb költséget az ablakok javítása igényelte, amelyek ívszakaszkövein és az üvegezésén javítottak.⁶⁰ A szentély javításáról is szó esik, a boltozat alá vonóvasakat helyeztek be. A templom padlózatát újraburkolták, és a falakat újrameszelték, ügyelve, hogy a kőfelületeket és az újonnan feltárt falképeket láthatóvá tegyék.⁶¹ A munkálatok befejezését 1869 októberére tervezték. A Magyar Polgár által is említett falképek a Schleunig-kápolna északi falának Passió-ciklusa, a nyugati fal Vir dolorum arma Christivel töredéke és a déli fal Utolsó ítélet falképe. A falképekre Rómer Flóris bukkant rá, legelőször a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók marosvásárhelyi nagygyűlésére tett erdélyi útja során, 1864-ben figyelt fel ezekre, majd 1868-ban tárta fel tanítványaival, amikor az Archeológiai Bizottság Magyar Történelmi Társulata első vidéki nagygyűlését tartotta. A gyűlés résztvevőinek a családi levéltárak számbavétele és a beküldött okmányok megvizsgálása mellett lehetőségük volt a város műemlék épületeit is megtekinteni gr. Eszterházy János, Finály Henrik és Jakab Elek vezetésével. A nagygyűlésen részt vett Ipolyi Arnold és Rómer Flóris is Miksa György és Hampel József jegyzők társaságában. Rómer beszámolójából kiderül, hogy az első összejevetel után a régészek megsemmisítették a

57 Megjelenés alatt: LUPESCU Radu–SZATHMÁRI Edina: *Stephanus T. címeres emlékei Kolozsváron*. Dolgozatok az az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából.

58 „Az oszlopok fundamentuma (...) tetemes javításon mennek át”. Magyar Polgár 1(1867). 63. sz. (okt. 18.) 259.

59 JAKAB: *Kolozsvár*. I. 291–292.

60 „a csucaik kőmunkálatai, s nyolczszögletű kockákból egybeállított üvegezett”. Hirharang. Magyar Polgár 3(1869). 75 sz. (jún. 27.) 326.

61 „A sanctuarium, fájdalom, rendkívül gyengének mutatkozott. Boltíveit keresztvasakkal kellett egybekötni”; „Az egész kőpadlózat fel van szedve s kitataroztatik, a benső falak újon bemeszeltetek, de ezúttal a régi kömöszetek s a Romer Floris által feltárt sekrestye falfestményeket megkímélte a meszelő.” Üo.

„legujabban helyreállított”-ként jellemzett templomot „becses siremlékeivel, régi asztalos és lakatos munkáival”. A helyreállítás ekkor még javában zajlott, mivel Rómer a restaurálás folytatásának fontosságára is felhívja a figyelmet.⁶²

Heigel József kolozsvári mérnök 1869-es, az új főoltár felállításáról és a belső javításokról szóló költségvetésében olvashatunk az új főoltár felállításának, a padok és ajtók javításának, új járólapok készítésének és a falak vassal való összehúzásának a költségéről.⁶³ Heigel József a templom helyreállításáról egyenesen úgy beszél, mint „majdnem romladékaiból használhatóvá tétetett” épület.⁶⁴ 1869-ben dolgoztak a főszentély falainak és mennyezetének vakolásán és kifestésén is.⁶⁵ Az új oltár felállításának alkalmával bízzák meg a meszeléssel.⁶⁶

Az 1867–1869-es javítások kapcsán felmerült a templombelső „nagyon régi”⁶⁷ padlózatának javítása is. Ahogy arról a Magyar Polgár fentebb említett 1869-es számában olvastuk, Lönhart Ferenc plébános 1869-es beszámolójának egy következő részében a padok és ajtó javítása után kitér a templombelső padlóburkolatának javítására is. Szándékuk szerint „a szentélyben és a hajóban” új kőlapok lehelyezésének engedélyét és támogatását kérvényezik a püspöktől. A leírásban említett nagyon régi *pavimentum* besüppedt, megrepedt, és több helyen kövek és téglák vannak vegyesen. A javításokat vezető mérnök javaslata alapján a teljes kőpadlózatot szükséges volt cserélni vagy lefedni, amelyet úgy oldottak meg, hogy egyszerűen a régi burkolatra helyezték rá az új kőlapokat.⁶⁸

Az aktuális helyreállítás során lehetőség nyílt több helyen is megvizsgálni az 1869-ben használt kőlapokat. A padlóburkolatot érintő beavatkozások során két fontos tényezőt sikerült megállapítanunk: a kőlapokhoz másodlagosan alkalmaztak, átfaragtak 16. és 18. század közötti sírköveket, oly módon, hogy a feliratos oldaluk a kőlapok hátoldalára került, és – ahogy azt Heigel József javasolta – a korábbi padlóburkolatra helyezték rá ezeket a lapokat.⁶⁹ A ma is használatban lévő kőburkolat ki-

62 RÓMER: *i. m.* 32–33; KÓNYA Anna: *Falképmásolatok a tervtárból. Kolozsvár, Szent Mihály-templom*. Magyar Építészeti Múzeum Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ honlapja, 2021. (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 21.)

63 KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Heigel József költségvetése, 1512/1869.

64 „a hol a falak az idő viszontagsága miatt, sok rongálást szenvedtek”, azokat „több vaskulcsokkal (?) öszve húzni, melyeknek a ho?u?zója szükséges vassal és munkával együtt előállításra kerülni fog”. KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Heigel József költségvetése, 1512/1869.

65 KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Brandspiegel Gábor levele a plébánoshoz, 1869. 05. 05.

66 KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Brandspiegel Gábor szerződése, 1869. 05. 10.

67 KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Lönhart Ferenc 1869-es beszámolója; VERES: *i. m.* XII. függelék, 359.

68 KGYL–SZMI 290/b, 63. doboz. Lönhart Ferenc 1869-es beszámolója; VERES: *i. m.* XII. függelék, 359.

69 Heigel József mérnök költségvetéséből kiderül, hogy nagyon rossz állapotban van a templom „kövezete”: „nem is csak nagyon elkopott; hanem számtalan helyeken téglákkal feldozott lé-

emelését követően láthatóvá vált az 1869 előtti. A 18. századnak datált padlóburkolathoz vegyesen használtak téglát és kőlapokat egyaránt. A helyszíni szemlén azonban arra is találtunk példát, hogy 17. századi sírkövet a feliratos, díszített oldalával felfelé helyeztek le a téglaburkolat foltjai közé, egyes helyeken akár 18. századinál korábbi burkolat volt. A datálási kérdésben segítségünkre volt a déli mellékszentély járósíntjeinek kutatása, mivel a mellékszentély barokk oltáralapozása körül ugyanolyan és méretben⁷⁰ is egyező téglaburkolatot helyeztek le, mint a hajóban látott (13. kép). Felmerül a kérdés, hogy az új kőlapok kifaragásához, az 1869-es padlóburkolathoz honnan hozták a sírköveket. Az egyházi képviselők Hartman Sándor kőfaragómesterrel kötnek szerződést a templom padlózatához szükséges kövek kifaragására: 61 négyzetörlől (219,6 négyzetméter) szól a szerződés, és a munkához az egyház biztosította a köveket. Tehát, a felhasznált sírkövek nemcsak a Szent Mihály-templom cinterméből és a templomból származhattak, hanem akár a kolozsvári Szentpéter-i templomból is. Emellett Hartman párkányzott új kőlépcsőt is faragott, a régi lépcsőkre pedig új profilt alakított ki. Itt feltételezhetően a szentély pódiumára vezető lépcsőzetről lehetett szó, amelyet szintén ekkor magasítottak meg, és amelyből a 2018–2022-es helyreállítást követően a déli mellékszentély lépcsőzete maradt meg. Hartmannak rövid időn belül, 1869. április 3-ig kellett befejeznie a kőlapok kifaragását.⁷¹ Hartman Sándor kőfaragóval készítették el az új oltár asztalát is a szerződése alapján.⁷²

ÖSSZEGZÉS

A kutatás eredményeként a feltárt eseménysorozat tükrében új oldalról tekinthetünk a templom 19. századi munkálataira, pontosabban az 1867–1869 között végzett helyreállításra. Ez a templomjavítás ugyan a században lezajlott munkálatok egyik szeletét képezi, viszont a legjelentősebb javításnak minősíthető. Az egyháztanácsi jegyzőkönyvekből vált láthatóvá, hogy több szakágból vontak be szakértőket, mint például Finály Henrik és gr. Eszterházy János történészeket, és több esetben helyszíni szemlék és viták előzték meg a döntéseket. Továbbá láthatunk példát helyreállítás alatti dokumentációra, így az északi diadalívpillér lábazatánál 1867-ben végzett ásatáson Eszterházy készített egy vázlatot a sírkőről, amely arra enged következtetni,

vén, melynek okvetlen (a még régi jó kő fölhasználásával) újjá alakítása szükséges. KGYL–SzMI 290/b, 63. doboz. Heigel József költségvetése, 1512/1869.

⁷⁰ 30×15×5 cm.

⁷¹ KGYL–SzMI 290/b, 63. doboz. Hartman Sándor kőfaragómester szerződése, 1869. 02. 14.

⁷² KGYL–SzMI 290/b, 63. doboz. Hartman Sándor kőfaragómester szerződése, 1869. 03. 07.

hogy figyelemmel kísérték a munkálatokat, és ugyan röviden, de Jakab Elek említést is tesz róla, a sírkő vázlatának közzététele mellett.

A helyreállítás fontosságára hívja fel a figyelmet a templom első, 1861–1862 körül készült léptékhelyes felmérése és Eszterházy 1863-ban, az Archaeologiai Közleményekben publikált templomleírása. A felmérések ugyan, elsősorban az Archeológiai Bizottság felhívásának céljából, publikálásra készültek – Eszterházy szövegéhez mellékeltek 1863-ban –, viszont a templom 1867–1869-es helyreállításában részt vevő két személy is ismerte ezt. Nem zárható ki, hogy a javítómunkálatokat is szolgálták a rajzok, ezzel pedig megvalósulhatott a bizottság második célja, a helyreállítások segítése. Hasonlóan Eszterházy 1863-as leírását, a templom első művészettörténeti elemzését is ismerhették, ugyanis később, az 1896-os millenniumi kiállításhoz is ezt alkalmazták.⁷³

A tanulmányban törekedtem a főszentély 1956 előtti boltozatának építési idejét pontosítani, mivel ehhez az időszakhoz kötötte korábban a kutatás ennek az elkészültét. Minden bizonnyal a déli mellékszentély javításáról szóló levéltári írott forrásokat kapcsolhatták korábban a főszentélyhez. Az MTA-ban őrzött 1861–1862 körül készült első templomfelmérések, az 1895-ös manuálé és a korabeli archív felvételek alapján a főszentély boltozata a 19. század második felében, 1956-ig érintetlenül maradt. Az északi mellékszentély barokk kori boltozatával megegyező formai jegyek alapján 18. századi gótizáló boltozatról beszélhetünk. A jövőben további kutatást igényel a templom 18. századi javításainak feltérképezése, és remélhetőleg fény derül a boltozat pontos korára is.

Visszatérve a Heigel József által vezetett 1867–1869-es helyreállításhoz, felmerülhet a kérdés, hogy a kutatás miért úgy tartja számon, mint a század legfontosabb helyreállítását. A válasz egyszerű: ezt megelőzően csak 1834–1837 között folyt több szakaszra is kiterjedő helyreállítás, 1869 után pedig az 1895–1896-ra tervezett restaurálás elmaradt, közben pedig pontszerűen egy-egy épületrészben történt javítás, mint a déli mellékszentély újraboltozása vagy a tetőszerkezet többszöri megerősítése. Mindezek közül 1867–1869 alatt terjedtek ki a munkálatok a hajók boltozatára, a diadalívpillérek lábazatára – amelynek során ásatást is végeztek –, a felmenő falakra, az ablakokra, a szerkezeti megerősítésre, a padlóburkolat javítására, ekkor tárták fel a Schleunig-kápolna falképeit, és nem utolsósorban elkezdődik a szentély berendezésének cseréje az új neogótikus főoltár felállításával. Utóbbi később folytatódik az új stallumokkal, papi székekkel, falburkolattal és a főszentély neogótikus látványának megalkotásával: 1957-ben fejeződnek be a főszentély rekonstrukciós munkálatai: boltozat, szentségtartó fülke, evangélistákat ábrázoló konzolok, belső ablakok mérműdíszei.

73 KgyI–SzMi 290/h, 3. doboz, a. kötet. 1892–1894, 1894. november 25-i jegyzőkönyv.

A templom középkori formája egészében fennmaradt, részben a beavatkozásokat megelőző tanácskozásoknak és a szakemberek részvételének köszönhetően, másrészt a 19. századi egyházmegye anyagilag nem volt képes átható restaurálások, rekonstrukciók elvégzésére. Főként utóbbinak köszönhető, hogy a munkálatok nem terjedtek ki elbontásokra, átépítésekre. A nagy volumenű forrásanyagból olyan részletek rajzolódtak ki, mint a helyreállítás pontos időtartama, az elvégzett munkálatok jellege, helye, valamint a részt vevő személyek kiléte, fontos adalékot képezve a templom 19. századi történetéhez.

THE RESTORATION OF ST. MICHAEL'S PARISH CHURCH IN CLUJ BETWEEN 1867-1869 AND FORMER INTERVENTIONS

Keywords: *gothic church; restoration; 19th century; Cluj-Napoca; Transylvania*

During its existence, the medieval Church of St. Michael in Cluj has been repaired several times. The church's history of the 19th century is generally associated with the construction of a new tower (1836-1862) and the demolition of the buildings around the church, and the reorganisation of the main square. Most of the research has focused on these two major interventions. Although, it took place in the surrounding, it also had an impact on the church itself and vice versa. In addition, further repairs were made on the church between 1867-1869. Regarding these works, several questions arise: were the medieval walls preserved in their original form; what restoration efforts were carried out in parallel with the construction of the new tower; what were the determinants behind the decisions, and who were the experts?

The aim of the article is to map the repairs through field- and archival research and to answer the questions related to the extent of these works. The research was largely motivated by the lack of 19th century building history of the church. From 2018 preservation work has been ongoing on the parish church, and this gave the opportunity to investigate closely the details.

RESTAURAREA BISERICII SFÂNTUL MIHAIL DIN CLUJ ÎNTRE ANII 1867-1869 ȘI INTERVENȚIILE PRECEDENTE

Cuvinte-cheie: *biserică gotică; restaurare; secolul al XIX-lea; Cluj-Napoca; Transylvania*

De-a lungul existenței sale, biserica medievală Sfântul Mihail din Cluj a fost reparată de mai multe ori. Istoria bisericii din secolul XIX-lea este asociată, în general, cu construcția unui turn nou (1836-1862) și demolarea clădirilor din jurul bisericii, precum și cu reorganizarea pieței principale. Cea mai mare parte a activității de cercetare s-a concentrat asupra acestor două intervenții majore din jurul bisericii. Deși, au avut loc în împrejurimile clădirii, acestea au avut un impact și asupra bisericii în sine și viceversa. Pe de altă parte, între 1867 și 1869 au

fost efectuate o serie de restaurări la biserică care poate fi considerată ca și cea mai importantă lucrare de reabilitare din secolul al XIX-lea în istoria monumentului. În ceea ce privește aceste lucrări, apar mai multe întrebări: au fost păstrate detaliile gotice în forma lor originală, ce eforturi de restaurare au fost efectuate în paralel cu construcția noului turn, care au fost factorii determinanți care au stat la baza deciziilor și cine au fost experții?

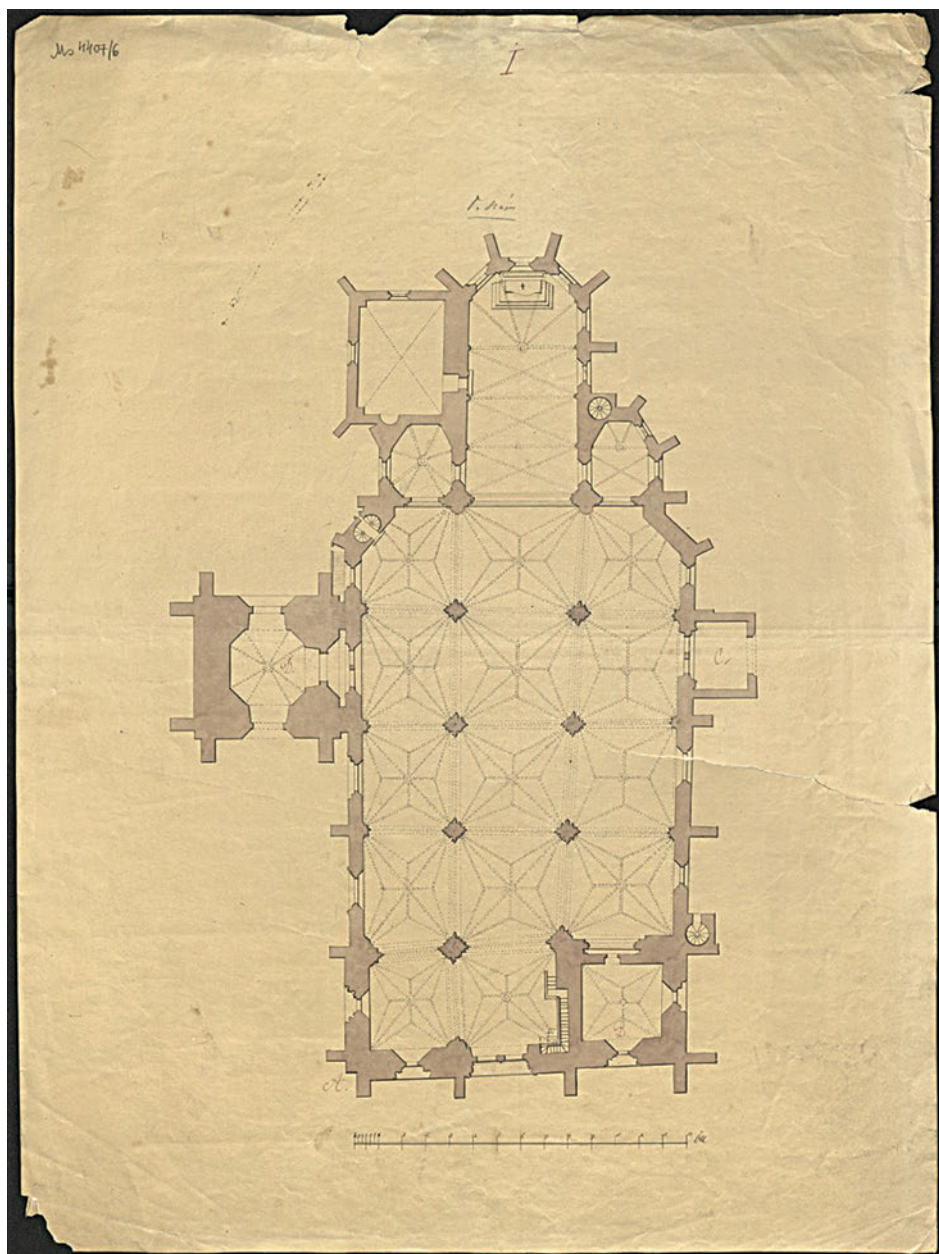
Scopul articolului este de a examina reparațiile prin cercetări pe teren și de arhivă și de a răspunde la întrebările legate de amploarea acestor lucrări. Cercetarea a fost motivată în mare parte din lipsa cunoașterii restaurărilor din istoria bisericii din secolul al XIX-lea. Începând cu anul 2018 până 2022 lucrările de conservare ale bisericii parohiale au oferit ocazia de a cerceta îndeaproape detaliile.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA IMAGINILOR

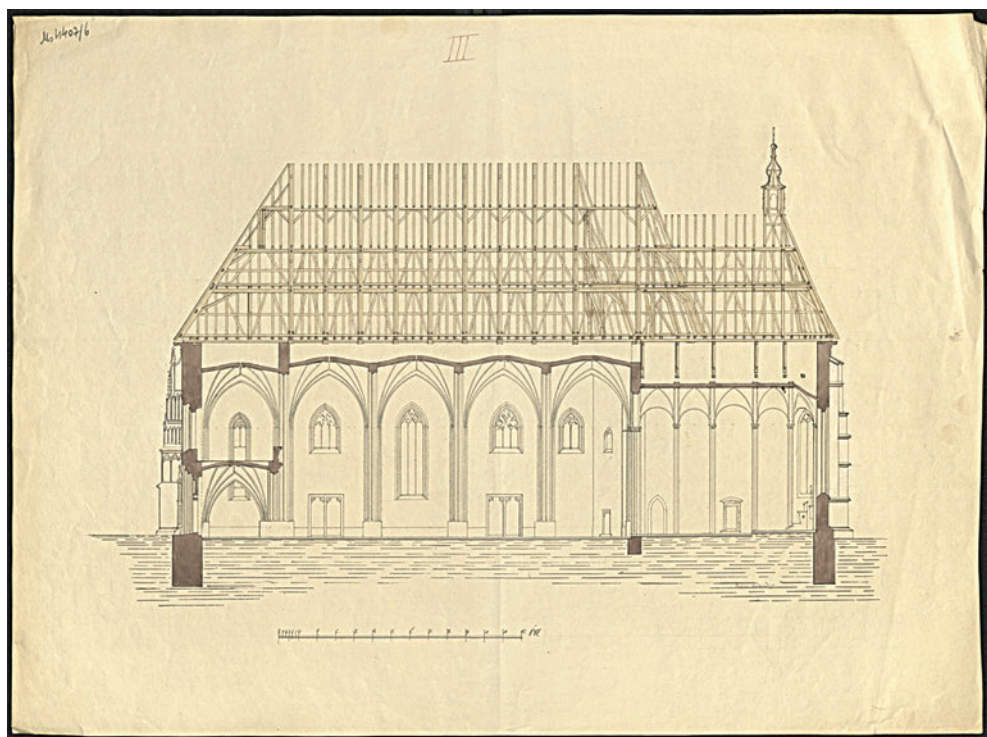
1. A templom alaprajza, 1862 körül. Forrás: MTAKK, ltsz. MS 4407_6_I
Ground plan of the church, c. 1862. Source: Library of Hungarian Academy of Sciences, Collection of Manuscripts and Old Books, nr. MS 4407_6_I
Planul bisericii din cca. 1862. Sursa: Biblioteca Academiei Maghiare de Științe, Colecție de Manuscrise și Cărți Vechi, nr. MS 4407_6_I
2. A templom hosszmetzete, 1862 körül. Forrás: MTAKK, ltsz. MS 4407_6_III
Long section of the church, c. 1862. Source: Library of Hungarian Academy of Sciences, Collection of Manuscripts and Old Books, nr. MS 4407_6_III
Secțiunea longitudinală a bisericii din cca. 1862. Sursa: Biblioteca Academiei Maghiară de Științe, Colecție de Manuscrise și Cărți Vechi, nr. MS 4407_6_III
3. A déli mellékszentély boltozata. Lupescu Radu felvétele, 2021
Vaulting of the southern chapel. Photo: Radu Lupescu, 2021
Bolta capelei sudice. Fotografie: Radu Lupescu, 2021
4. A déli mellékszentély boltozatának nyugati záróköve. A szerző felvétele, 2021. 03. 04.
Western keystone of the southern chapel. Author's photo, 2021
Cheia de boltă de vest din capela sudică. Fotografia autorului, 2021
5. Gaiser Antal terve a déli mellékszentély új boltozatához: felülnézet, keresztmetszet és a felülnézeti rajz a vonóvasakkal, 1854. Forrás: Kolozsvári Szent Mihály Plébánia Iratai, 290/f, 1. doboz
The plan of the new vaulting of the south chapel made by Antal Gaiser, 1854. Archives of the Parish Church, nr. 290/f, 1. box
Plan făcut de Antal Gaiser pentru noua boltă a capelei de sud, 1854. Izvor: Arhiva Parohiei romano-catolice, Cluj-Napoca, nr. 290/f, cutia 1
6. A déli mellékszentély boltháta, a koronafal és a gádorfal közti vonóvasak. Balra, középen a csigalépcső kijárata. Lupescu Radu felvétele, 2020
The extrados and wall ties above the south chapel. To the left the exit of the choir's staircase. Photo: Radu Lupescu, 2021
Extradosul capelei sudice, cu tiranții deasupra. La stânga se vede ieșirea din scara elicoidală a sanctuarului. Fotografie: Radu Lupescu, 2021
7. Fent: Déli mellékszentély, fejezet fölötti vonóvas a levakolt és zöldre festett, visszafaragott homlokívdításokkal. Lent: Déli mellékszentély, északnyugati késő gótikus bordaíndítás zöld festéssel, melyre téglával ráfalaztak. A szerző felvételei, 2021
Above: South chapel, plastered and painted details of the carved down arch springings. Below: South chapel, north-western late gothic corbel with green paint details. Author's photo, 2021

- Sus: Capela sudică, tirant deasupra capitelului și pornirea arcului-diafragmă tencuit și vopsit verde.
 Jos: Capela sudică, pornirea nord-vestică a bolții gotice târzii, vopsită verde. Fotografia autorului, 2021
8. A főszentély boltozata, 1895. Forrás: MÉM MDK TTI, A Kir. József Műegyetem építész hallgatói felmérések, Steindl Imre vezetése alatt, Ltsz. R 31520
 The vaulting of the chancel, 1895. Source: MÉM MDK TTI, nr. R 31520
 Bolta corului principal, 1895. Izvor: MÉM MDK TTI, nr. R 31520
 9. Petrik Albert felvétele a templombelsőről, részlet a főszentélyről, 1914 előtt. Forrás: MÉM MDK Fotótár, ltsz. 07.271N
 Albert Petrik's photography about the church interior, detail of the chancel, before 1914. Source: MÉM MDK Photography Archives, nr. 07.271N
 Interiorul bisericii înainte de 1914, detaliu despre sanctuar. Fotografie: Albert Petrik. Izvor: MÉM MDK, Arhiva foto, nr. 07.271N
 10. A hosszház boltmezőinek falazása, sárgával a kővel falazott süvegek, sötétszürkével a vaspántok. A szerző vázlata, 2020
 Masonry of the church's bays, yellow for the stone. The author's survey, 2020
 Zidăria bolții din navă, galben pentru zidăria din piatră a bolții. Releveul autorului, 2021
 11. Déli mellékhajó, nyugatról a második, kővel falazott boltszakasz boltháta. Lupescu Radu felvétele, 2020
 South aisle, from the west the second bay's extrados walled with stone. Photo: Radu Lupescu, 2020
 Nava laterală sudică, dinspre vest a doua travee de boltă, zidită din piatră. Fotografie: Radu Lupescu, 2020
 12. Északi mellékhajó, nyugatról az első, téglával falazott boltszakasz boltháta. Lupescu Radu felvétele, 2020
 North aisle, from the west the first bay's extrados walled with bricks. Photo: Radu Lupescu, 2020
 Nava laterală nordică, prima travee de boltă dinspre vest, zidită din cărămidă. Foto: Radu Lupescu, 2020
 13. A déli diadalívpillér körüli alapozás és annak megerősítése. Lupescu Radu felvétele, 2017
 Reinforced foundation around the south pier of the triumphal arch. Photo: Radu Lupescu, 2017
 Consolidarea fundației în jurul stâlpului sudic al arcului de triumf. Foto: Radu Lupescu, 2017
 14. Korábbi padlóburkolat a padok alatt. Lupescu Radu felvétele, 2021
 Previous floor under the benches. Photo: Radu Lupescu, 2021
 Podea anterioară de sub bănci. Foto: Radu Lupescu, 2021

SZATHMÁRI EDINA



1. A templom alaprajza, 1862 körül



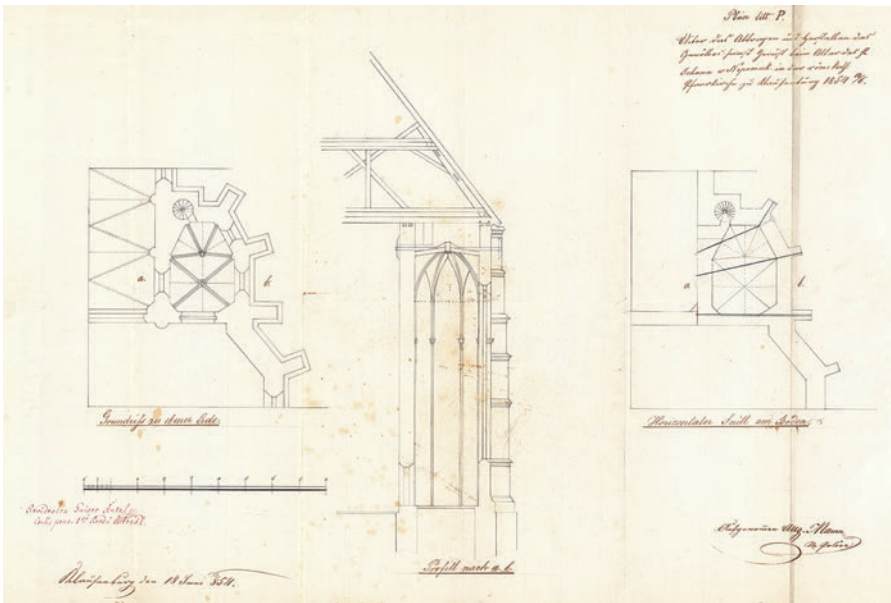
2. A templom hosszmetsete, 1862 körül



3. A déli mellékszentély boltozata



4. A déli mellékszentély boltozatának nyugati zárókőve



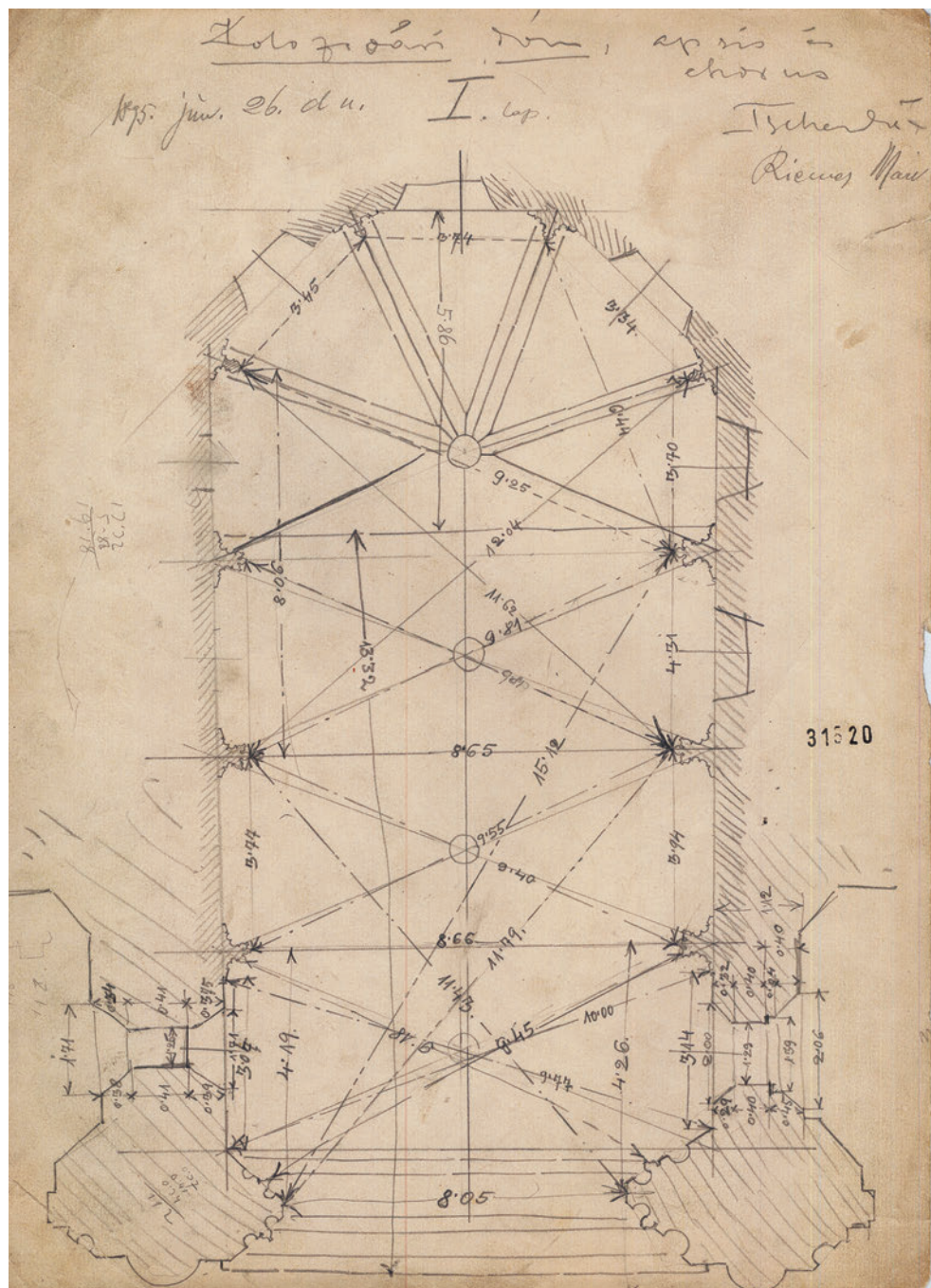
5. Gaiser Antal terve a déli mellékszentély új boltozatához: felülnézet, keresztmetszet és a felülnézeti rajz a vonóvasakkal, 1854



6. A déli mellékszentély boltháta, a koronafal és a gádorfal közti vonóvasak. Balra, középen a csigalépcső kijárata



7. Fent: Déli mellékszentély, fejezet fölötti vonóvas a levakolt és zöldre festett, visszafaragott homlokívindításokkal. Lent: Déli mellékszentély, északnyugati késő gótikus bordaindítás zöld festéssel, melyre téglával ráfalaztak

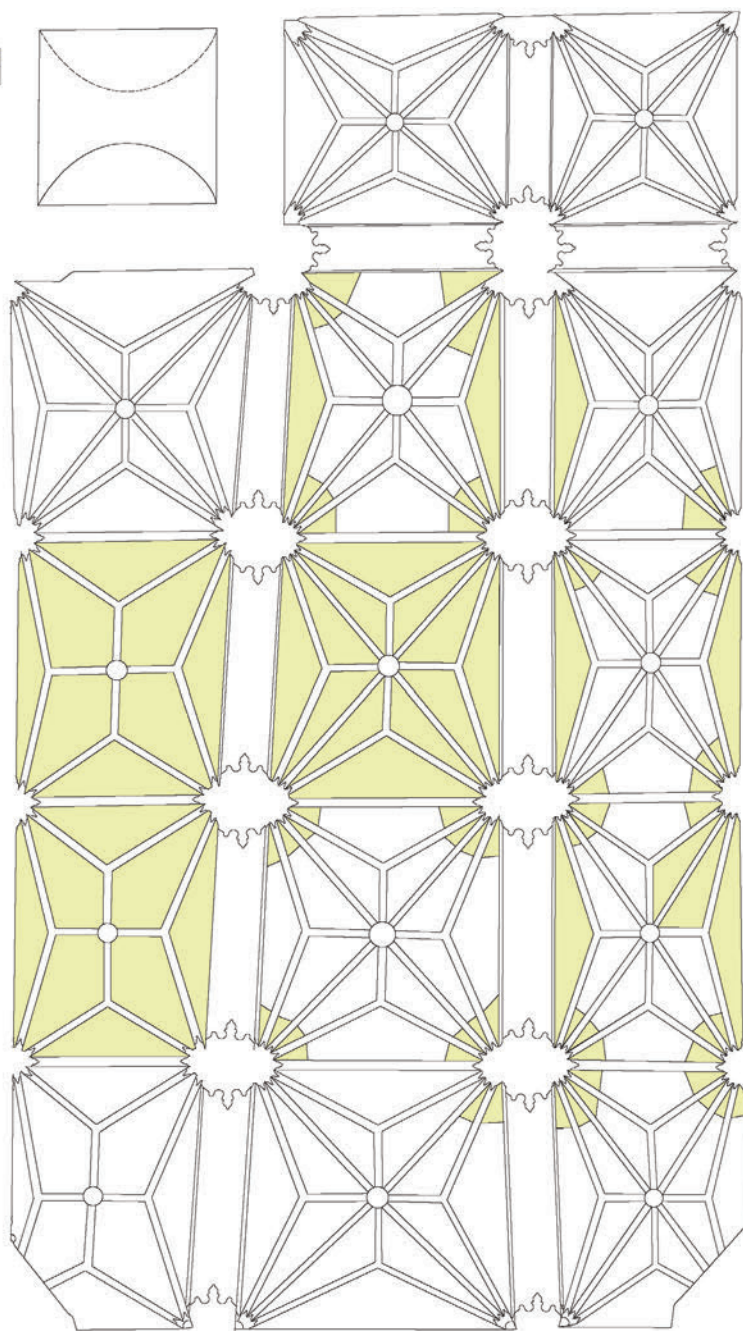


8. A főszentély boltozata, 1895



9. Petrik Albert felvétele a templombelsőről, részlet a főszentélyről, 1914 előtt

Kővel falazott boltmező
Téglaíval falazott boltmező



10. A hosszház boltmezőinek falazása, sárgával a kővel falazott süvegek, sötétszürkével a vaspántok. A szerző vázlata, 2020



11. Déli mellékhajó, nyugatról a második, kővel falazott boltszakasz boltháta



12. Északi mellékhajó, nyugatról az első, téglával falazott boltszakasz boltháta



13. A déli diadalívpillér körüli alapozás és annak megerősítése



14. Korábbi padlóburkolat a padok alatt